

**Universiteit
Leiden**

The Netherlands

Perspectieven op Afrikastudies en op ontwikkeling in Sub-Sahara Afrika

Haan, L.J. de

Citation

Haan, L. J. de. (2010). Perspectieven op Afrikastudies en op ontwikkeling in Sub-Sahara Afrika. In .
Universiteit Leiden, Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19261>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19261>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof.dr. Leo J. de Haan

Perspectieven op Afrikastudies en op ontwikkeling in Sub-Sahara Afrika

Universiteit Leiden

Perspectieven op Afrikastudies en op
ontwikkeling in Sub-Sahara Afrika

Rede uitgesproken in verkorte vorm door

Prof. Dr. Leo J. de Haan

ter gelegenheid van het afscheid van het ambt van hoogleraar

Ontwikkeling in Sub-Sahara Afrika

aan de Universiteit Leiden

en directeur van het Afrika-Studiecentrum Leiden

op maandag 12 april 2010

Universiteit Leiden

Meneer de Rector Magnificus, leden van het Curatorium van het Afrika-Studiecentrum, zeer geachte toehoorders,

Dit is een *vuvuzela*. Het is een instrument dat de laatste tijd in zwang is geraakt bij voetbalsupporters in Zuid-Afrika om hun favorieten aan te moedigen. Er is in Zuid-Afrika een flinke concurrentiestrijd losgebarsten tussen producenten die allemaal hun eigen variant uitbrengen, en hun plastic toeter al dan niet *vuvuzela* mogen noemen.¹ Hoewel alles erop lijkt dat dit exemplaar in Zuid-Afrika is geproduceerd, zou die ook zomaar uit China kunnen komen.

Vorig jaar bij het toernooi om de Confederations Cup - een generale repetitie voor het WK Voetbal dit jaar - hoorde de rest van de wereld dit instrument voor het eerst. Er kwam onmiddellijk een actie op gang om het tijdens het WK te verbieden. Een stadion vol *vuvuzelas* gaf namelijk zo'n alarmerend hoog geluidsniveau, dat buitenlandse voetbalteams er mogelijk door geïntimideerd zouden kunnen worden. Nou moet ik toegeven dat ikzelf bij het bekijken van de eerste wedstrijd om de Confederations Cup even dacht dat het geluidstelsel van mijn tv-toestel kapot was. Een stadion vol geeft inderdaad een fors geluid.

Het *vuvuzela* incident is illustratief voor het gebrek aan vertrouwen in de wereld in de goede afloop van dit WK. Want naast de *vuvuzela* herrie, zouden ook de stadions en de omringende infrastructuur niet op tijd af zijn, vindt men het in Zuid-Afrika extreem gevaarlijk voor buitenlandse supporters en zouden nationale voetbalteams zwaar beveiligd moeten worden. Kortom, er bestaat maar weinig vertrouwen dat in een Afrikaans land zo'n groot evenement tot een goed einde kan worden gebracht. Kennelijk heeft de vooruitgang in Afrika in het laatste decennium er nog niet toe geleid dat het stereotype beeld van onbekwaamheid is verdwenen.

Vijftig jaar geleden heerste er in Afrika een euforische stemming. Niet overal trouwens, want in april 1960 werd het ANC in Zuid-Afrika door het apartheidsregime verboden na het bloedbad van Sharpeville een maand eerder. In april 1960

was de "Slag om Algiers" nog in volle gang. Maar elders hadden onafhankelijkheidsbewegingen - breed samengesteld uit politieke partijen, boerenorganisaties, vakbonden, traditionele verenigingen en kerken - met succes zeggenschap weten te krijgen in het bestuur van wat tot dan toe een kolonie was. In een aantal landen was dat proces van een leien dakje gegaan en was zelfbestuur bijna op een presenteerblaadje aangeboden. Maar in andere landen was er een jarenlange strijd van stakingen, boycots, relletjes en zelfs guerrilla aan voorafgegaan. Niet minder dan 13 Afrikaanse landen werden in 1960 onafhankelijk en vierden dit jaar hun 50^e onafhankelijkheidsdag, hun eerste *Cinquantenaire* want er zijn nogal wat francofone landen onder. Vijftig jaar geleden waren ook de verwachtingen hooggespannen. De onafhankelijkheidsbewegingen hadden alle onvrede, of die nu ging over burgerrechten, land, prijzen van marktgewassen of vergunningen met succes in de eis voor onafhankelijkheid vertaald. Onafhankelijkheid kwam daarmee gelijk te staan aan sociaal-economische vooruitgang. In eerste instantie werd die belofte van vooruitgang ook ingelost. In de jaren 1950 was in veel koloniën al een investeringsbeleid ingezet van ontwikkeling van infrastructuur, gewasverbetering, landconservering, scholing en gezondheidszorg. Dat investeringsbeleid werd door de nieuwe Afrikaanse staten met verve voortgezet. De economische groei zette zich door tot in de jaren 1970, maar zakte toen in. Maar pas in het laatste decennium, dus vanaf het eind van de jaren 1990, lijkt er iets van de hooggespannen verwachtingen van 50 jaar geleden ingelost te gaan worden. Bij het "hoe en wat" daarvan wil ik vanmiddag stilstaan. Ik zal me daarbij richten op twee discussies, namelijk die over lokale bestaansverwerving en die over de rol van de overheid. Maar eerst wil ik afbakenen over welk Afrika ik hier spreek, dus antwoord geven op de vraag "waar ligt Afrika?".

Waar ligt Afrika?

Collega Pels² stond op deze plaats enkele jaren geleden bij het uitspreken van zijn oratie aanvankelijk steeds aanhalingstekens in de lucht te maken als hij het woord "Afrika" gebruikte, daarmee zijn dilemma onderstrepend waar Afrika nu precies

ligt. Voor mij als geograaf is die kwestie een stuk gemakkelijker, althans op het eerste gezicht. Immers, geografen zijn het door de aard van hun vak gewend om gebieden af te bakenen. In de sociale geografie is het goed mogelijk om een fysisch-geografische eenheid als uitgangspunt van studie te nemen, vanuit de wetenschap dat de wisselwerking tussen fysisch milieu en samenleving intensief is en dat dus sommige te bestuderen maatschappelijke processen zinvol kunnen worden afgebakend met behulp van fysische grenzen. Die overweging nodigt uit om Afrika te zien als een continent met de bijbehorende eilanden(groepen). Ook buiten de wetenschap is die opvatting niet ongebruikelijk. De Afrikaanse Unie (AU) omvat alle landen van het Afrikaanse continent; al die landen zijn ook lid van de Economic Commission for Africa, een regionale VN-organisatie; en ze lenen bij de African Development Bank. Ze zijn aangesloten bij de vereniging van Afrikaanse universiteiten³ en hun nationale ploegen voetballen voor de Afrika-cup. Kortom, het continent Afrika is onderdeel van de wereld van staten.

Maar in andere gevallen beperkt de notie van Afrika zich niet tot het continent. Het Panafricanisme ontstaat aan het begin van de 20^e eeuw, rekent nadrukkelijk alle van het continent afkomstige diaspora's - de gemeenschap van Afro-Amerikanen in de Verenigde Staten niet op de laatste plaats - tot Afrika. Daarentegen maakt mijn leeropdracht aan deze universiteit⁴ Afrika kleiner, want "Sub-Sahara Afrika" beperkt zich tot de landen ten zuiden van de Sahara. Nu zou men kunnen denken dat bij deze afbakening de Sahara als een fysisch-geografische grens wordt gehanteerd, waardoor Noord-Afrika buiten beschouwing kan blijven. Want er zijn genoeg redenen van historische, economische, culturele en politieke aard om de landen in Noord-Afrika niet tot Afrika te rekenen, maar bijvoorbeeld tot het Midden Oosten of zoals Braudel⁵ deed tot "Le Monde Méditerranéen".

Maar de crux van het vraagstuk is niet waarom Noord-Afrika beter ergens anders bij kan worden ingedeeld, maar waarom Sub-Sahara Afrika apart genomen zou moeten worden. Appiah⁶ heeft laten zien, dat onder alle argumenten van politieke, culturele of economische aard in feite een overwegend

historisch-racistische reden verscholen ligt. Dit deel van Afrika werd namelijk door de Europese kolonistoren beschouwd als "bewoond door het zwarte ras". "Zwart" was daarbij duidelijk geen biologisch, maar een ideologisch concept. "Zwart" stond voor onbeschaafd en inferieur en moest daarom tot beschaving worden opgevoed, gekolonialiseerd worden met andere woorden. Zwart-Afrika - want daar heb ik het natuurlijk over, Sub-Sahara Afrika is toch meer het eigentijdse eufemisme - is een koloniale uitvinding, een mythische rechtvaardiging voor de kolonisatie. Maar zoals vaker werd de mythe steeds meer tot realiteit en uiteindelijk is de identiteitsvorming van Afrikanen, hoe divers hun traditionele cultuur ook is of geweest is, volgens Appiah door die mythe en door het voortdurende verzet ertegen, bepaald geworden. Ook de begrenzing van Afrika tot Sub-Sahara Afrika is op die manier realiteit geworden⁷ en werd daarmee onderzoeksgebied in het Afrika-Studiecentrum en in het vakgebied Afrikastudies.

Natuurlijk blijft deze begrenzing betrekkelijk. Want Sub-Sahara Afrika is integraal onderdeel van een globaliserende wereld, met alle krachten die er van elders op inwerken en krachten vanuit de regio die elders hun invloed uitoefenen. Grondstoffen in Sub-Sahara Afrika zijn van strategisch belang voor grootmachten elders in de wereld; intra-Afrikaanse migratiebewegingen betrekken Sub-Sahara Afrika en Noord-Afrika steeds meer op elkaar; en de vele Afrikaanse diaspora's in andere delen van de wereld doen overal hun invloed gelden. Het Afrika-Studiecentrum is soms geneigd om als het ware een hekje rond haar studiegebied te zetten, maar beseft anderzijds heel goed dat - afhankelijk van het studieontwerp - andere doorsneden van de wereld, zoals bijvoorbeeld "alle landen gelegen aan de Indische Oceaan" of "alle Islamitische landen", ook zinvol kunnen zijn.⁸

Wat is Afrikastudies

Deze uiteenzetting met betrekking tot het object van studie brengt ook een interessante vervolgvraag met zich mee, namelijk wat de studie van Sub-Sahara Afrika - kortweg Afrikastudies - zou moeten inhouden.

De wortels van dat wetenschapsgebied liggen onmiskenbaar in de koloniale tijd en met name in enkele grote Europese landen, waar het om economische en politieke redenen, later ook om religieuze redenen - die tenslotte allemaal steeds meer samenvielen in een alomvattend beschavingsoffensief - nodig bleek om meer van Afrika te weten en te begrijpen. Pas toen Nederland Indië had verloren en de rampspoed geboren leek, ontstond er in ons land meer interesse in Afrika en werd in 1947 in Rotterdam het Afrika-Instituut⁹ opgericht, een van de voorgangers van het Afrika-Studiecentrum.

Dat was ook gelijk het begin van een turbulente tijd in het wetenschapsgebied Afrikastudies. Want de onafhankelijkheidsbewegingen in Afrika streefden niet alleen naar politieke bevrijding, maar ook naar een intellectuele bevrijding en dus werden ook de koloniale wortels van het wetenschapsgebied bekritiseerd. Daarmee werd - en soms nog wordt - aan Europeanen en andere niet-Afrikanen het recht ontzegd kennis over Afrika te produceren.¹⁰ En toegegeven, het risico op wat naar aanleiding van Said¹¹ nu "oriëntalisme" wordt genoemd - een geheel van foutieve aannames over niet-westerse culturen ingegeven door westerse vooroordelen - gold en geldt ook voor Afrikastudies. Maar het idee dat alleen autochtonen die in Afrika wonen met recht over Afrika zouden mogen schrijven kan rustig een dwaling worden genoemd.¹² Afrikastudies is feitelijk een veelstromenland van vele wetenschappers met uiteenlopende identiteiten die over Afrika schrijven. Mannen en vrouwen, zwart en wit, uit Afrika en niet uit Afrika, of uit Afrika maar werkend in de Verenigde Staten, Engelsen en Fransen met een koloniaal verleden en Nederlanders zonder koloniaal verleden in Afrika (althans in de ogen van velen die de geschiedenis niet goed kennen), neo-liberaal en neo-marxistisch en ga zo maar door.¹³

In dat veelstromenland heeft het Afrika-Studiecentrum haar eigen plaats en voorwaar geen ondergeschikte. Het Afrika-Studiecentrum heeft de afgelopen periode op veel terreinen de toon gezet in Europa en in Afrika met baanbrekend onderzoek in en over Afrikaanse samenlevingen met een focus op sociaal-culturele, economische en politieke processen. Met name moe-

ten worden genoemd het onderzoek naar politieke systemen en politieke strijd met daarin aandacht voor democratisering, etnische identiteit en verschillende vormen van religieuze identificatie, niet op de laatste plaats de Islam; mobiliteit en migratie; de rol van technologie in de breedste zin van het woord in sociale transformaties; en de ongelijke toegang tot *resources* zoals land en water en instituties zoals markten. Deze thema's worden niet alleen in hun onderlinge samenhang bestudeerd, maar ook in hun samenhang met maatschappelijke verschijnselen elders in de wereld. Het onderzoek van het Afrika-Studiecentrum is multidisciplinair niet alleen omdat de maatschappelijke realiteit complex is, maar omdat het kennen van een regio om een combinatie van invalshoeken vraagt. Het betekent niet alleen dat in het Afrika-Studiecentrum een waaier van sociale disciplines vertegenwoordigd is, maar ook dat juist door samenwerking van die disciplines de multidisciplinaire meerwaarde kan worden bereikt.¹⁴ Via externe samenwerkingsverbanden wordt verdere complementariteit bereikt. Een sterke nadruk op empirisch onderzoek in Afrika en met Afrikaanse onderzoekers, is een belangrijk waarmerk van het Afrika-Studiecentrum, zonder natuurlijk andere bronnen van informatie in en buiten Afrika te veronachtzamen.

Ondanks het vele onderzoek in het Afrika-Studiecentrum - en in Afrikastudies in het algemeen - is het niet eenvoudig om vast te stellen waarom het er pas de laatste jaren op lijkt dat er iets van de hooggespannen verwachtingen van 50 jaar geleden in Afrika ingelost gaat worden. Voor een gedegen antwoord moet ik in elk geval twee onderwerpen aansnijden die in ons wetenschapsgebied een prominente rol spelen: de bestaanswijze van de armste delen van de bevolking in Afrika, het actor-georiënteerde onderzoek daarover en de rol van de staat.

Livelihoods¹⁵ en armoede in Sub-Sahara Afrika

Over het geheel genomen is de armoede in de wereld de laatste decennia afgenomen.

Het aantal mensen dat leeft van de bekende \$ 1 per dag (overigens wordt tegenwoordig vanwege het gestegen prijspeil \$ 1,25 per dag aangehouden) nam tussen 1980 en 2005 met een half

miljard af tot 1,4 miljard. Maar in Sub-Sahara Afrika blijkt tussen 1981 en 2005 geen verbetering te zijn opgetreden: in 1981 leefde de helft van de Afrikanen onder die armoedegrens van een dollar per dag en in 2005 was dat nog steeds zo. Het jaar 1996 was, met 58% van de bevolking van Sub-Sahara Afrika levend onder de armoedegrens, zelfs een dieptepunt. In absolute zin nam de armoede in de periode 1981-2005 zelfs toe: van 200 miljoen tot 380 miljoen mensen.¹⁶

Voor de gehele periode 1960 tot heden is slechts één betrouwbare indicator voor welvaartsontwikkeling beschikbaar, namelijk het BBP/capita. In de periode 1960 tot 2006 is die voor Sub-Sahara Afrika niet of nauwelijks verbeterd. Interessant is dat Sub-Sahara Afrika tot ver in de jaren in de jaren 1970 wel economische groei vertoonde. In de jaren 1980 en 1990 daalde die echter desastreus en de weg omhoog werd pas weer eind jaren 1990 teruggevonden.¹⁷

6 Nu valt er nogal wat kritiek te formuleren op het gebruik van armoede-indicatoren die eigenlijk economische groei of inkomensmaten zijn. Ik heb al eerder betoogd dat de kwaliteit van het menselijk bestaan of “een goed leven”, zoals het vaak in *livelihood* onderzoek geoperationaliseerd wordt, uit veel meer bestaat dan uit materieel welzijn. Armoede is multi-dimensionaal, het gaat ook over toegang tot hulpmiddelen en beïnvloeding van kansen en slechts een holistische benadering kan tot een goed begrip van armoede in specifieke situaties leiden.¹⁸ Het Chronic Poverty Research Centre in Manchester heeft een poging gedaan om een armoede-indicator op te stellen die aan deze inzichten tegemoet komt en waarmee tegelijkertijd retrospectief de armoede in Afrika in beeld kan worden gebracht.¹⁹ Maar het beeld dat dan verschijnt is niet zoveel anders. Van alle landen in Sub-Sahara Afrika is alleen in Mauritius de armoedesituatie in de periode 1970-2003 consistent verbeterd.²⁰ In alle andere Afrikaanse landen was slechts sprake van een verbetering op enkele onderdelen van armoede of was helemaal géén verbetering te zien. Een andere indicator die - enigszins - recht probeert te doen aan de kritiek van armoede-onderzoekers, namelijk de Human Development Index, bevestigt de indruk

dat pas sinds het einde van de jaren 1990 de armoedesituatie in Sub-Sahara Afrika is verbeterd, hoewel ook weer niet sneller dan in de rest van de wereld.²¹

Interessant is nu dat dit lange termijn beeld van welvaartsontwikkeling in Afrika, dus groei in de beginjaren van de onafhankelijkheid, regelrechte verslechtering daarna en recente herstel, niet spreekt uit het actor-georiënteerd onderzoek dat in het wetenschapsgebied Afrikastudies en ook het Afrika-Studiecentrum zo'n belangrijke plaats heeft. Actor-georiënteerd onderzoek is een type onderzoek dat belang stelt in het handelen van actoren: meestal individuen, huishoudens of families, maar soms ook grotere handelingsverbanden. De probleemstelling van waaruit dat handelen bestudeerd wordt wisselt uiteraard en is soms sociaal-cultureel, soms sociaal-economisch en soms politiek of ecologisch van aard. Uit dit actor-georiënteerde onderzoek rijst een veel meer diffuus beeld op van welvaartsontwikkeling in Sub-Sahara Afrika om verschillende redenen die ik hier wil bespreken.

Op de eerste plaats, in tegenstelling tot wat misschien verwacht wordt, spelen de povere of zelfs verslechterende levensomstandigheden lang niet altijd een rol in het onderzoek. Dat hangt sterk van de probleemstelling af, want Afrikastudies is nu eenmaal een breed wetenschapsgebied. Mijn indruk is dat dit vaker wél bij politiek-georiënteerde probleemstellingen gebeurt, omdat thema's als “claim making” en “voice” direct met levensomstandigheden gerelateerd worden. Maar bij sociaal-cultureel georiënteerde vraagstellingen - zelfs die over identiteit en etniciteit - spelen levensomstandigheden een veel minder expliciete rol. Dat is wel opvallend, want andersom betreft armoede-onderzoek juist steeds nadrukkelijker politieke en sociaal-culturele factoren in haar analyse en men zou op grond hiervan naar de toekomst toe een wederzijdse toenadering kunnen verwachten.

Maar belangrijker is de tweede reden, de zogenoemde micro-macro paradox. De geschetste trends in welvaartsontwikkeling

in Afrika zijn gemiddelden en onder die gemiddelde trend gaat een enorme spreiding van concrete situaties schuil die juist in actor-georiënteerd onderzoek naar boven komt.

Kanbur²² wijst erop dat het goed mogelijk is dat op nationale schaal de armoede afneemt, terwijl belangrijke groepen van de bevolking toch slechter af zijn. Dat komt dan door een verschil in aggregatie. Ook acht hij het mogelijk dat op lange termijn verbetering in welvaartsontwikkeling geconstateerd of voorspeld kan worden - na economische hervormingen bijvoorbeeld - terwijl het onmiddellijke effect in de realiteit van het dagelijks leven werkloosheid, stijgende prijzen, minder voedselconsumptie en dalende onderwijsparticipatie kan zijn. Dat komt door een verschil in tijdshorizon. Uit macro-studies is bekend dat de recente economische groei in Afrika heeft geleid tot vermindering van armoede, maar er zijn aanwijzingen dat dat niet geldt voor perifere regio's en gebieden met een hoge variabiliteit in neerslag, voor groepen met weinig scholing en toegang tot land - vrouwen bijvoorbeeld - en voor groepen die een hoog gezondheidsrisico lopen.²³ Kanbur roept daarom macro-economen, financiële specialisten en beleidsmakers in internationale financiële instellingen op om de argumenten van ontwikkelingsdeskundigen in het veld, sociale wetenschappers en advocacy-werkers - de groep dus die met ervaring van het micro-niveau het macro-beleid bekritiseert - serieus te nemen en toenadering te zoeken.²⁴ Maar dit debat over macro-trends en micro-ervaring blijft mijns inziens een debat tussen doven als de twee perspectieven op het aggregatieniveau en op de tijdshorizon niet nader tot elkaar komen. Daar moet ook van de kant van het actor-georiënteerd onderzoek over nagedacht worden. Ik kom daar zo dadelijk op terug.

Ten derde: er is dus een school van actor-georiënteerd onderzoek naar bestaansverwerving of *livelihoods* in Afrika waarin de povere levensomstandigheden van actoren centraal staan²⁵ - actor-georiënteerd onderzoek dus en mijn eigen onderzoek maakt daar deel van uit - maar dat onderzoek kan ook bekritiseerd worden. *Livelihood* onderzoek vertrekt uit de capaciteiten en talenten van de actoren en richt zich op de wijze waarop zij

hun bestaan organiseren op basis van aanwezige materiële en niet-materiële hulpbronnen, de wijze waarop die hulpbronnen verkregen worden of waarop de actoren zich toegang tot die hulpbronnen verschaffen, en op de resultaten ervan in termen van de kwaliteit van het bestaan. Ook in dit soort onderzoek worden verschillende accenten gelegd. Aandacht voor de locatie van gebruikte hulpbronnen leidde tot nieuwe inzichten in mobiliteit, migratie en urbaan-rurale complementariteit. Aandacht voor duurzaamheid leidde tot meer begrip van de uiterst complexe ecologie van Afrika. Aandacht voor de kwetsbaarheid van de bestaanswijzen vanwege ecologische en klimatologische variabiliteit bleek conceptueel te beperkt, gezien de snel verslechterende levensomstandigheden als gevolg van kwetsbaarheid voor oorlog en HIV/AIDS. Door ook daar aandacht aan te besteden werd kwetsbaarheid als theoretisch concept meer volwassen. Bij dat alles groeide het besef - zoals reeds hierboven aangegeven - dat de kwaliteit van het bestaan uit veel meer bestaat dan uit materieel welzijn uitgedrukt in inkomsten, opbrengsten of zelfs gezondheid en dat een holistische benadering van bestaanswijzen nodig is. In die holistische benadering wordt een veelheid van dimensies - namelijk cultureel, sociaal, economisch en politiek - in de analyse betrokken voor een goed begrip van de complexiteit van het bestaan. *Livelihood* onderzoek gaat dus steeds dieper graven om aan analytische kwaliteit te winnen. De aandacht voor de multi-dimensionaliteit van het bestaan en de noodzaak van een holistische analyse brengt wel enkele serieuze problemen met zich mee, die om een oplossing vragen. Enerzijds blijft door de wens om de complexiteit te doorgronden de schaal van het onderzoek beperkt. Meestal hebben we te maken met case-studies die de schaal van één localiteit of enkele localiteiten niet overstijgen. Dat bestaansverwerving steeds meer globaliseert - dus deel uitmaakt van een proces van globalisering - wordt wel vaak gezegd, maar nog steeds te weinig onderzocht. Anderzijds ontstaat met het voortschrijdende inzicht in de complexiteit van de bestaansverwerving een onverholen bewondering voor de volharding en creativiteit van de actoren. Dat geldt vooral voor hun vermogen om uiteenlopende en soms ver van elkaar

verwijderde hulpbronnen en activiteiten te combineren tot een bestaan dat weliswaar hard en moeilijk is, maar waarin ze ontegenzeggelijk ook een zekere bevrediging vinden en zelfverwerkelijking weten te bereiken. Zelfs als er sprake is van overleving op het bestaansminimum springt toch de presentatie van de pro-actieve actor het meest in het oog, de onderzoeker wil als het ware laten zien dat “overleven een kunst is”. Impliciet worden daarmee rooskleurige beelden geschapen. Dit actor-georiënteerde onderzoek is dus helaas vaak nog te micro en te optimistisch.

Mijn vierde commentaar op actor-georiënteerd onderzoek in Afrikastudies is het gebrek aan historische diepgang waarmee ik niet wil zeggen dat actor-georiënteerd onderzoek niet historiserend zou zijn. Het tegendeel is vaak wel het geval: een historische verklaring, dus een analyse van de historische wortels van actuele situaties, krijgt juist wel aandacht. Dat is goed, maar ik pleit voor meer. Ook het verloop van de bestaansverwerving - dus de samenstelling, achtergronden en resultaten ervan over een bepaalde periode - zouden in kaart moeten worden gebracht. Dit is dus een pleidooi voor temporeel of longitudinaal onderzoek.

Een laatste commentaar op actor-georiënteerd onderzoek, die deels uit de vorige kritiekpunten voortvloeit, is wat Chabal²⁶ de “excessieve specialisatie” in Afrikastudies heeft genoemd. Hij doelde op een starre gerichtheid op specifieke etnische groepen en landen waar omheen zich kleine zelf-refererende groepen van wetenschappers vormen. Volgens Chabal ontberen die elke wetenschappelijke vooruitgang, omdat ze de uniciteit van hun case een onaantastbare status hebben gegeven. Dat leidt tot “tautologie van uitzonderlijkheid”²⁷ omdat de enige verklaring voor het waargenomen menselijk gedrag al snel komt te bestaan uit de vaststelling dat de actoren zich zo gedragen omdat ze zo zijn. Nu heeft Chabal met deze kritiek allereerst gemikt op de toestand in zijn vaderland, waar de specialisatie het karakter kreeg van een universitaire stammenstrijd. Maar hij wijst wel op een gevaar waar Afrikastudies zich continu

van bewust moet blijven: wetenschappelijke vooruitgang en relevantie worden nu eenmaal niet bevorderd door alleen maar in eigen kring te verkeren.

Deze commentaren verklaren waarom uit actor-georiënteerd onderzoek in Afrikastudies een diffuus beeld ontstaat over het verloop op langere termijn van welvaartsontwikkeling in Sub-Sahara Afrika. Aan de ene kant is dat dus goed, want onder de gemiddelden op lange termijn ligt een enorme differentiatie in concrete levensomstandigheden. Aan de andere kant ligt er ook een uitdaging om op die eindeloze variatie in levensomstandigheden greep te krijgen. Er zou naar gestreefd moeten worden om uit actor-georiënteerd onderzoek trends af te leiden die het micro-niveau overstijgen en zo het debat aan te gaan over de macro-trends in welvaartsontwikkeling. En dat geldt grosso modo ook voor andere onderwerpen als milieudegradatie en klimaatsverandering, of etniciteit en conflict, of migratie. Ik pleit daarom voor twee aanvullende onderzoeksstrategieën: meta-analyses en comparatief onderzoek.

Meta-analyses zijn studies die, gebruikmakend van een systematisch analysekader, bestaande case-studies vergelijken en tot een synthese proberen te voeren. Ze brengen dus de primaire data uit verschillende studies opnieuw bij elkaar om te zien of meer algemeen geldende uitspraken kunnen worden gedaan dan op basis van de afzonderlijke case-studies mogelijk was.²⁸ Meta-analyse stelt eisen aan de methodologische kwaliteit van de onderliggende studies, want hun methodologische verantwoording moet helder en vooral replicerbaar zijn om een nieuwe analyse en eventueel een nieuwe interpretatie mogelijk te maken. Meta-analyse is dus onderzoek van eerder onderzoek en niet alleen maar synthese van eerdere bevindingen. Ook kwalitatieve meta-analyse, is dus niet zomaar een synthese van conclusies of inzichten uit eerder onderzoek, hoewel het ook weleens meta-synthese wordt genoemd.²⁹ Kwalitatieve meta-analyse moet namelijk ook doordringen tot de theoretische en methodologische uitgangspunten van de onderliggende studies, omdat de bevindingen en conclusies daarvan afhankelijk zijn en elke vergelijking ervan anders op drijfzand berust.

Kwalitatieve meta-analyse van actor-georiënteerd onderzoek is een nog relatief onbekende maar interessante methodologie voor Afrikastudies om verder te exploreren en te ontwikkelen.³⁰ Het biedt niet alleen een vruchtbaar tegenwicht voor “excessieve specialisatie”, maar het opent tevens mogelijkheden voor een debat vanuit een micro-perspectief over de macro-trends in armoede en ontwikkeling in Afrika.

Meer aandacht zou ook besteed moeten worden aan comparatief onderzoek. Dat is niet noodzakelijkerwijs onderzoek dat brede generalisaties voor heel Sub-Sahara Afrika nastreeft - want ook tussen delen van Afrika is genoeg vergelijkend onderzoek te doen. Het is wel onderzoek dat systematisch overeenkomsten en verschillen opspoor op basis van comparatief verklarende kaders, dan wel probeert om met comparatief empirisch materiaal bestaande theorievorming uit te dagen. Immers, in wezen zijn er slechts twee wetenschappelijke rechtvaardigingen voor het bestaan van een sociaal-wetenschappelijk onderzoekscentrum specifiek gericht op Afrika. De ene is dat Afrika iets heel bijzonders is, anders dan de rest van de wereld, en dat het daarom apart genomen moet worden en zijn eigen theorievorming behoeft. Dat is het soort argument waarvan we ons in het Afrika-Studiecentrum distantiëren zoals u uit mijn eerdere betoog hebt kunnen opmaken.³¹ De andere rechtvaardiging die wij in het Afrika-Studiecentrum tot de onze hebben gemaakt luidt dat maatschappelijke processen in Afrika net als die in andere delen van de wereld niet zo zeer verbijzonderingen van het universele of algemeen geldende zijn, maar eerder dat wat als universele modellen of theorieën van maatschappelijke processen wordt gepresenteerd in de mainstream van de sociale wetenschappen eerder de westerse of noordatlantische verbijzondering is. De wetenschappelijke mainstream dient dus door empirisch materiaal uit andere delen van de wereld - dus niet alleen uit Afrika maar net zo goed uit Azië, het Midden-Oosten, Oost-Europa of Latijns-Amerika - te worden uitgedaagd op zijn universele pretenties.³² Het betekent bijvoorbeeld ook dat het Aziatische model voor economische groei - zoals die nu in de ontwikkelingstheo-

rie opgang doet na het failliet van modellen geïnspireerd op Europa en Noord-Amerika - uitgedaagd moet worden. Ik kan slechts tot mijn tevredenheid constateren dat het Afrika-Studiecentrum samen met het Koninklijk Instituut voor Taal, Land en Volkenkunde hier in Leiden deze uitdaging van comparatief onderzoek reeds is aangegaan. Ons programma Tracking Development onderzoekt en vergelijkt namelijk historische ontwikkelingspaden van een aantal Afrikaanse en Zuidoost Aziatische landen. Ik hoop dat nog veel comparatief onderzoek in het Afrika-Studiecentrum en in samenwerking met anderen daarbuiten mag volgen.

Kanbur³³ wees overigens ook nog op een ander meningsverschil, namelijk met betrekking tot het heilzame effect van globaliseerde markten: theoretisch zijn die vrij en leiden ze tot efficiënte allocatie van schaarse middelen, maar in de praktijk bestaan duidelijke machtsverschillen tussen marktpartijen en zijn markten dus niet zo vrij.

Machtsrelaties en verschillen in macht bleven aanvankelijk onderbelicht in het actor-georiënteerd onderzoek naar bestaansvererving, *livelihood* onderzoek dus. De presentatie van pro-actieve actoren op het micro-niveau bij het organiseren van hun bestaan werkte in eerste instantie een tamelijk probleemloze voorstelling van zaken op het gebied van machtsrelaties in de hand.³⁴ De nadruk lag op de creatieve wijze waarop actoren in de weer waren met hun *resources* en kapitalen waardoor machtsrelaties als mechanisme waaruit ongelijkheid en sociale uitsluiting tot stand komt veronachtzaamd werden. Naar mijn mening is dat probleem nu wel overwonnen en krijgen machtsrelaties ruim aandacht in *livelihood* onderzoek. Maar het moet daarbij niet alleen gaan om lokale machtsrelaties, maar ook om het verband tussen lokale belemerende structuren en supra-lokale structuren, met andere woorden om de werking van supra-lokale instituties.³⁵ Het is hier dat een belangrijke schakel met het nationale en regionale overheidsbeleid moet worden gelegd en van daaruit met het vermeende neo-patrimoniale karakter van de staat in Afrika en de noodzaak van de opkomst van een ontwikkelingsstaat. Want

doorgaans wordt aangenomen dat voor de regulering van machtsrelaties en het opheffen van blokkades voor de emancipatie van armen de staat een belangrijke rol te vervullen heeft.

De staat in Sub-Sahara Afrika

Vanuit de diepewortelde idee dat samenlevingen maakbaar zijn - in elk geval tot op zekere hoogte - en dat overheden daaraan invulling moeten geven, wordt kritisch gekeken naar de rol die overheden in Sub-Sahara Afrika in ontwikkeling spelen. Er valt zoals hierboven aangegeven weinig welvaarts-groei te constateren, dus rijst er twijfel over de effectiviteit van de staat en worden er vragen gesteld naar de formatie van de staat in Afrika.

Afrikaanse overheden worden beschouwd als corrupt. De staat wordt door politieke elites gebruikt om eigen belangen veilig te stellen en hoogstens die van hun eigen achterban. Die achterban strekt zich niet verder uit dan de eigen etnische groep en bovendien is politieke macht niet gebaseerd op wettelijke regels, gekozen vertegenwoordiging en bijbehorende verantwoording, maar op informele etnische banden of familiebanden en tradities van autoritair bestuur. Een staat op deze wijze geconceptualiseerd wordt neo-patrimoniaal genoemd. Een neo-patrimoniaal staat is als het ware een menging, een resultante, van twee extremen op een conceptueel continuüm dat loopt van patrimoniaal, waar alle politieke en bestuurlijke relaties persoonlijke relaties zijn, naar legaal-rationeel, waar die relaties formeel geregeld zijn en een scheiding tussen persoonlijk en publiek is aangebracht. In de neo-patrimoniaal staat bestaat formeel een scheiding tussen persoonlijk en publiek en bestaan geaccepteerde formele regels, maar in de praktijk kunnen die vervangen worden door het persoonlijke en informele. Ten onrechte wordt soms beweerd dat er in een neo-patrimoniaal staat sprake is van een formele façade met een echte, informele werkelijkheid daar achter. In die opvatting zijn Afrikaanse overheden opgetuigd met een grondwet en allerhande andere wetten, met ministeries, parlementen, zelfs met verkiezingen. Maar dat alles is dan slechts een schijnwereld - een façade - die het land nodig heeft om mee te kunnen doen

in de 'wereld van staten', lid te zijn van de Verenigde Naties en veel ontwikkelingshulp te krijgen. Maar façade is een verkeerde metafoor: in de neo-patrimoniaal staat functioneren patrimoniale en legaal-rationele elementen naast en door elkaar heen en zijn dus beide realiteit.³⁶ Dat is een belangrijk inzicht uit het zogenaamde IS-Academie programma "De Staat in Afrika" dat het Afrika-Studiecentrum samen met de Directie Afrika van het Ministerie van Buitenlandse zaken uitvoert.

Waarom is deze discussie nu zo belangrijk? Omdat gesteld wordt dat naarmate de staat meer patrimoniaal en minder legaal-rationeel is - zeg maar meer corrupt is en aan vriendjespolitiek doet - ook minder goed het land kan ontwikkelen, dus geen ontwikkelingsstaat kan zijn.³⁷ Dat blijkt echter een stuk bezijden de empirische werkelijkheid te zijn en met name comparatief onderzoek maakt dat duidelijk. Ondermeer het eerder genoemde onderzoeksprogramma Tracking Development wijst uit dat neo-patrimoniaal staten ook ontwikkelingsstaten kunnen zijn, dat wil zeggen een centrale rol kunnen vervullen in het proces van kapitaalsaccumulatie - eigenlijk primitieve accumulatie - voor economische groei. Ook het recente rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) besteedt daar veel aandacht aan. Maar in tegenstelling tot wat dat rapport schrijft gaat het niet om een glijdende schaal, een continuüm, van neo-patrimoniaal naar ontwikkelingsstaat.³⁸ Minder neo-patrimoniaal betekent namelijk niet automatisch meer ontwikkeling. De vraag is eerder wanneer of waarom een neo-patrimoniaal staat ook ontwikkelingsstaat wordt. Het antwoord ligt in de druk vanuit de samenleving om welvaart, dus economische groei, te creëren, omdat anders de dominante positie van de politiek-bestuurlijke elite in gevaar komt. Een neo-patrimoniaal staat kan dus tegelijkertijd een ontwikkelingsstaat zijn, in tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt.³⁹

Voldoende uitvoeringscapaciteit wordt door het WRR-rapport als een essentieel kenmerk gezien van een ontwikkelingsstaat en dat is correct.⁴⁰ Niet zozeer het bestaan van corruptie, cliëntelisme en patronage moet als het probleem van de neo-patrimoniaal staat gezien worden, maar eerder de onvoorspel-

baarheid van wanneer en waar deze patrimoniale elementen geldig zijn en wanneer en waar de formeel wettelijke regels. Die onzekerheid bevordert natuurlijk niet de uitvoeringscapaciteit, maar die uitvoeringscapaciteit groeit wel naarmate het meer voorspelbaar wordt wanneer en waar welke formele of informele regels van toepassing zijn, wat het kost, enzovoorts. Recentelijk wordt daar aan toegevoegd dat sommige neo-patrimoniale staten ook in Sub-Sahara Afrika in bepaalde opzichten zelfs heel succesvol zijn. Naar de mening van Di John⁴¹ kunnen gecentraliseerde vormen van patronage en corruptie, bijvoorbeeld door een centraal partijstelsel dat vervolgens via redistributie regionale elites aan zich weet te binden, de stabiliteit en veerkracht van de staat vergroten. Hij noemt expliciet Tanzania en Zambia, die natuurlijk geen ontwikkelingsstaten genoemd kunnen worden, maar die wel sterk genoeg bleken om de economische crisis van de jaren 1980 te doorstaan, althans geen falende staten werden. Zuid-Afrika, Botswana en Mauritius kunnen wel ontwikkelingsstaten worden genoemd en zijn ook landen met een sterke partijorganisatie en gecentraliseerde patronage. Een sterke partijorganisatie en gecentraliseerde patronage zijn overigens ook weer geen garantie voor een sterke uitvoeringscapaciteit op alle fronten: Zuid-Afrika is beter in effectieve belastingheffing dan in het voeren van een industrialisatiepolitiek; Botswana is sterk in het ontwikkelen van democratische instituties, maar niet in het bestrijden van HIV/AIDS.⁴²

Neo-patrimoniale staten in Afrika hoeven dus niet eerst te democratiseren, liberaliseren en corruptie uit te bannen om een ontwikkelingsstaat te worden.⁴³ De politieke elites moeten zich wel door politieke druk uit de samenleving gedwongen voelen een sociaal contract voor economische groei met de bevolking aan te gaan in plaats van zich veilig genoeg te voelen bij een op patronage gebaseerde redistributie van staatsinkomsten en een vette buitenlandse spaarrekening.

Degenen onder u die in mijn woorden een regelrecht pleidooi menen te kunnen horen om zogenaamde *civil society* organisaties in Afrika breeduit te steunen⁴⁴ moet ik echter teleurstellen. Inderdaad op het eerste gezicht zou je denken dat organisaties

gericht op de bevordering van *accountability*, *advocacy*, *claim making* en *empowerment* dé organisaties zijn die politieke druk vanuit de samenleving kunnen organiseren. Men denkt in dat geval al snel aan bewegingen voor burgerrechten, een vakbond, een vrouwenorganisatie of een anti-corruptie NGO. Het probleem is echter dat dergelijke organisaties goed in ons model van politieke hervorming passen en in hun waarden nauw aansluiten bij de onze. Maar ook hier moeten we juist van de blauwdruk wég kunnen denken. Net zoals vertegenwoordiging en legitimering in een politiek systeem niet persé via politieke partijen en verkiezingen voor een parlement behoeven te verlopen, moet het ook denkbaar blijven dat *advocacy*, *claim making* en *empowerment* via een heel ander soort organisaties - sociale bewegingen moet ik eerder zeggen of nog beter "vormen van collectieve actie" - kunnen verlopen dan wat we tot nu toe in Europa of Latijns-Amerika hebben gezien. Bewegingen bijvoorbeeld die zich soms nadrukkelijk niet op de staat richten, of zich zelfs buiten de staat plaatsen, zoals religieuze bewegingen, jeugdcultuur of traditionele revival organisaties, en daarmee juist politieke betekenis krijgen zoals in een recente publicatie van het Afrika-Studiecentrum, *Movers and Shakers*, wordt betoogd.⁴⁵

Samenvattend kan gesteld worden dat de staat in Sub-Sahara Afrika weinig lijkt op het beeld dat wij in Europa van een ideale staat hebben. Maar zoals ik heb betoogd is het lang niet uitgesloten dat deze - uit koloniale en pre-koloniale articulaties ontstane en historisch verder gegroeide - neo-patrimoniale staatsformaties onder invloed van interne en externe krachten uitmondten in een ontwikkelingsstaat. Die zal - zoveel is u inmiddels wel duidelijk geworden - nog steeds niet veel lijken op de Weberiaanse staat. Want het interne maatschappelijke krachtenveld is anders en ook het externe krachtenveld is anders en verandert. De huidige internationale context verschuift in de richting van een multipolaire wereld, waarin een veelheid van nieuwe actoren zoals China, India en Brazilië in Sub-Sahara Afrika actief wordt. Oude geopolitieke overwegingen verdwijnen of krijgen een nieuwe betekenis en vooral

de grondstoffenrijkdom van Afrika is daarin een belangrijke factor.

Daarom sta ik als laatste stil bij wat ik de weerbarstige geografie van Afrika zou willen noemen.

De weerbarstige geografie van Afrika

Als gevraagd wordt naar argumenten die de oorzaak van de geringe welvaartsontwikkeling in Sub-Sahara Afrika niet bij het beleid van de Afrikaanse overheden leggen dan zijn er twee die het hoogste scoren. Op de eerste plaats - met stip zelfs - staat de koloniale en neo-koloniale afhankelijkheid van externe machtscentra. Een goede tweede zijn meestal de ongunstige natuurlijke omstandigheden, of zoals ik dat noem: de weerbarstige geografie.

Het klinkt misschien vreemd om de grondstoffenrijkdom daar ook onder te scharen maar dat is het niet. Aanvankelijk stond Sub-Sahara Afrika nog niet bekend om zijn grondstoffenrijkdom. Inmiddels is daar onder invloed van toenemende industrialisatie en grondstoffenschaarste in de wereld verandering in gekomen. In rap tempo worden nieuwe olievelden ontdekt en in gebruik genomen, worden nieuwe mijnen gebouwd en oude gerehabiliteerd. Dat zelfde geldt voor pijpleidingen, wegen en spoorlijnen, die de grondstoffen moeten ontsluiten. Vanwege de olie zijn buitenlandse investeringen in Soedan het laatste decennium zeer sterk gestegen; Angola's economische bloei is volledig op aardoliewinning gebaseerd; en Ghana kijkt er reikhalzend naar uit. De invloed van de rijkdom aan grondstoffen op de ontwikkeling van Sub-Sahara Afrika wordt echter niet altijd positief beoordeeld. Sommigen verwachten een krachtige impuls voor economische groei.⁴⁶ Maar anderen verwachten negatieve effecten zoals toenemende overheidsuitgaven die tot grotere staatsschuld kunnen leiden met inflatie en destabilisatie als gevolg; de zogenaamde Hollandse ziekte of Dutch disease. Exploitatie van grondstoffen kent meestal weinig *forward* en *backward linkages* met de rest van de economie. Het cumulatieve gevolg van grondstoffenrijkdom kan dus zelfs minder in plaats van méér economische groei zijn.⁴⁷

Weer anderen menen dat grondstoffenrijkdom negatieve

gevolgen heeft voor het proces van staatsformatie. Want de toenemende investeringen kunnen gepaard gaan met corruptie. Nigeria is een mooi voorbeeld. Landen die afhankelijk zijn van de export van grondstoffen lijken ook een groter risico te lopen op burgeroorlog, vooral omdat rebellenbewegingen hun acties met de opbrengst uit afpersing van de exploitanten van de grondstoffen blijken te financieren.⁴⁸ En hiermee zijn we dus in de discussie over de *resource curse* - de vloek van grondstoffen - beland. In deze opvatting is de geografie van Afrika dus inderdaad weerbarstig, een hardnekkig nadeel in plaats van een groot voordeel.

Natuurlijk zou een sterke overheid die negatieve relatie tussen export van grondstoffen en corruptie of burgeroorlog kunnen voorkomen, maar hier komt de discussie over de neo-patrimoniale staat weer om de hoek. Niet alleen zou in de heersende opvatting die neo-patrimoniale staat de opbrengsten alleen maar verdelen in plaats van investeren in economisch groei, maar juist door de enorme hoeveelheid geld die voorhanden is, kan iedereen tevreden gehouden worden en wordt de politiek-bestuurlijke elite minder gevoelig voor sociale druk vanuit de bevolking.⁴⁹ Toepasselijk hier is het voorbeeld van Angola. Dat wordt gekenmerkt als een succesvolle falende staat dankzij een zeer efficiënt georganiseerde staatsoliemaatschappij Sonangol, die garant staat voor een constante stroom inkomsten naar de politiek-bestuurlijke elite.⁵⁰ Exit mijn stelling dat de neo-patrimoniale staat ook een ontwikkelingsstaat kan zijn, hoor ik u nu denken. Maar ik denk dat u het dan mis heeft. Het punt zou juist heel goed kunnen zijn dat dergelijke Weberiaanse enclaves van efficiëntie in een neo-patrimoniale staat, ook de nieuwe haarden zouden kunnen vormen van de ontwikkelingsstaat.

Er zijn ook nog andere aspecten van de weerbarstige geografie van Afrika die genoemd moeten worden. Afrika is een groot, relatief gesloten continent waardoor veel landen in Sub-Sahara Afrika *landlocked* zijn, dus omgeven zijn door andere landen en ver van de zee liggen. Eeuwenlang was Afrika, bij gebrek aan zeearmen en bevaarbare rivieren die het gebied openleggen, geen eenvoudig continent om in binnen te dringen. Die

afgeslotenheid is nog steeds een punt en leidt tot een relatief grote afstand tot wereldmarkten en tot relatieve hoge transportkosten en maakt grote investeringen in infrastructuur noodzakelijk.

Tenslotte moet het klimaat worden genoemd. Dat werkt ongunstig uit op de gezondheidssituatie door de ruime verspreiding van ziekten als malaria, die vervolgens hun weerslag hebben op arbeidsproductiviteit en gemiddelde levensverwachting.⁵¹

Daarnaast is klimaat een factor die - in een specifieke wisselwerking van temperatuur, variabiliteit in regenval en oude bodems - bijdraagt aan de complexe ecologie in Afrika, die op haar beurt de agrarische productiviteit beperkt. In de laatste decennia is de groei van de agrarische productie in Sub-Sahara Afrika dan ook bijna uitsluitend tot stand gebracht door uitbreiding van het areaal en niet door stijging van de productiviteit. Dat wat doorgaans de Groene Revolutie wordt genoemd, een technologische verbetering in de landbouw - met behulp van moderne landbewerking, hoogrenderende gewasvariëteiten, kunstmest en pesticide die in Azië tot grote productiestijgingen leidde - is grotendeels aan Sub-Sahara Afrika voorbij gegaan. Dat heeft deels te maken met de dominante voedselgewassen in Sub-Sahara Afrika - knolgewassen als yams en cassave en tropische granen als gierst - waarvoor geen hoogrenderende gewasvariëteiten bestaan.⁵² Deels heeft het ook te maken met de complexe agro-ecologie van Sub-Sahara Afrika, waarvoor het moeilijk bleek om geschikte hoogrenderende gewasvariëteiten te ontwikkelen. Overigens speelt een zekere inertie bij de internationale instellingen die zich met agrarische innovaties bezighouden ook een rol.⁵³ Daarnaast mag niet vergeten worden dat veel Afrikaanse overheden na de onafhankelijkheid in wezen een anti-ruraal beleid voerden. En vervolgens heeft de afschaffing van inputsubsidies tijdens de Structurele Aanpassingsprogramma's de agrarische productiviteit de das om gedaan. Gelukkig beginnen recentelijk gewasverbeteringen in rijst, maïs en cassave hier en daar hun vruchten af te werpen. Maar nog steeds zijn er grote verschillen in beschikbaarheid en impact van geschikte hoogrenderende gewasvariëteiten over de verschillende agro-ecologische zones in Sub-Sahara Afrika.⁵⁴

De conclusie van deze uitweiding over de weerbarstigste geografie van Afrika mag niet zijn dat economische groei of staatsformatie door de natuurlijke omstandigheden zouden worden gedetermineerd. In de geografie, de discipline die zich bij uitstek richt op interacties van samenleving, ruimte en milieu is men zich daar - na een aanvankelijke richtingensrijd tussen Frans possibilisme en Duits determinisme - al ruim een eeuw van bewust. In andere sociale disciplines lijkt men dat echter nog steeds niet te begrijpen. Het valt enerzijds niet te ontkennen dat de geografische context naast de historische context van invloed is op de ontwikkeling en ontwikkelingspotenties van Sub-Sahara Afrika. Anderzijds, geografische en historische contexten liggen nooit muurvast en daarom is voor mij de bestaansverwerving van actoren in interactie met de mogelijke opkomst van de ontwikkelingsstaat een thema voor comparatieve studie en meta-analyse, dat de aandacht van het prachtige wetenschapsgebied Afrikastudies waard is. Ik zou dat kunnen onderstrepen met een klaroenstoot van de *vuvuzela*, maar ik laat dat vanwege de hernieuwde geluidsoverlast maar achterwege.

Dankwoord

Aan het einde van mijn rede gekomen wil ik mijn dank uitspreken aan het Curatorium van het Afrika-Studiecentrum voor het vertrouwen dat het mij heeft geschonken als directeur, en aan het College van Bestuur van de Universiteit Leiden en de Faculteit Sociale Wetenschappen voor hun vertrouwen in mij gesteld als hoogleraar "Ontwikkeling in Sub-Sahara Afrika". Ik heb de goede samenwerking met de universiteit, ook met de collega's van de Faculteit Geesteswetenschappen en met de medewerkers van het universitaire Bestuursbureau, bijzonder op prijs gesteld. Ik ga ervan uit dat de Universiteit Leiden en het Afrika-Studiecentrum ook in de toekomst naar synergie op het gebied van Afrikastudies zullen blijven streven.

Waarde leden en oud-leden van het Curatorium van het Afrika-Studiecentrum: het was een genoegen om met jullie als toezichhouders te mogen werken. Elk vanuit haar en zijn

eigen expertise hebben jullie me bevestigd, geadviseerd, gestimuleerd en gesteund en altijd met het belang van het Afrika-Studiecentrum voor ogen. Waarde Schmitz, beste Elizabeth, ik dank je voor je steun en je wijze raad; geniet van je vrijheid nu je voorzitter af bent. Waarde Ferrier, beste Kathleen, ik wens je heel veel succes met het voorzitterschap van het Curatorium dat je kort geleden op je hebt genomen.

Waarde leden en oud-leden van de Wetenschappelijke Raad van Advies en in het bijzonder de voorzitter Georg Frerks. Dank voor jullie reflectie en feedback op onderzoeksplannen, wetenschappelijke vergezichten, jaarverslagen, beleidsplannen, onderzoeksprogramma's en evaluaties van het Afrika-Studiecentrum. Altijd kritisch, maar in een sfeer van academische collegialiteit, waardoor ik werd geïnspireerd en het Afrika-Studiecentrum een stap vooruit kon zetten. Ik dank jullie voor alle tijd - ook reistijd - besteed aan vergaderingen, interne review commissies en de Africa Thesis Award, waarvan ik ook de andere juryleden wil bedanken.

Waarde collega's van het Instituut Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie: Mijn bijdrage aan jullie werk is geringer geweest dan ik me aanvankelijk had voorgenomen, maar mijn drukke werkzaamheden als directeur van het Afrika-Studiecentrum lieten niet meer toe. Niettemin was ik altijd bijzonder welkom in jullie midden en ik prijs me gelukkig met het feit dat het Instituut en het Afrika-Studiecentrum nu letterlijk en figuurlijk een stuk dichterbij elkaar staan.

Waarde vertegenwoordigers van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, niet op de laatste plaats de medewerkers en oud-medewerkers van de Directie Afrika: het Afrika-Studiecentrum en het Ministerie onderhouden reeds lang goede relaties met elkaar, want wij stellen allebei belang in Afrika en menen allebei daar het nodige van te weten. Onze samenwerking is de laatste jaren een stuk intensiever geworden en hoewel het soms nog een proces van "trial and error" is, zijn we vooral op weg naar nieuwe vormen van kennisproductie over Afrika.

Dear fellow researchers from Africa; I apologize for speaking in Dutch so far but this is what the tradition of this ceremony requires. I would like to thank you for your long-standing research collaboration with the African Studies Centre on societal issues in Africa and for providing feedback on our research agenda. I wish to thank all the researchers in Africa who I have worked with over the past years, and especially those I met and worked with in workshops and seminars during my recent sabbatical leave in Tanzania and South Africa. The main issues developed in this lecture emerged from the discussions I had with you and I appreciate the time we spent together. I also extend my thanks to colleagues in Europe, especially the (former) board members of AEGIS, the European Association of African Studies Centres.

Waarde collega's van het Afrika-Studiecentrum: onze mid-term evaluatie van vorig jaar heeft laten zien dat de kwaliteit en vitaliteit van ons wetenschappelijk onderzoek en van onze bibliotheek- en informatievoorziening de afgelopen jaren sterk is toegenomen. Hetzelfde kan worden gezegd van onze internationale uitstraling en onze maatschappelijke relevantie. Dat heeft de nodige inspanningen gekost, ook van de ondersteunende staf, en ik kan me voorstellen dat sommigen van jullie zich enigszins "gestretched" voelen zoals dat tegenwoordig heet. Maar we waren het aan onze stand verplicht. We zijn een van de beste wetenschappelijke centra op Afrika in de wereld en hebben een van de beste collecties Africana met een hoog service niveau. Gezien de ruime middelen die ons ter beschikking staan - althans vergeleken met onze collega's in Afrika en elders in Europa - moeten we vanuit die bevoorrechte positie ook alleen maar de beste willen zijn. Dat stelt hoge eisen aan het werk en dat kan alleen maar bereikt worden door intensieve, multidisciplinaire samenwerking op innovatieve thema's door het hele Afrika-Studiecentrum heen. Het was een genoegen om jullie leiding te mogen geven, het was ook plezierig, ik zal jullie missen en al die ervaringen zal ik in mijn nieuwe functie weer goed kunnen benutten.

Waarde Dietz, beste Ton: Ik heb je met deze rede natuurlijk geen agenda willen meegeven, die stel je zelf wel op. Het waren slechts enkele overpeinzingen, waarmee ik het Afrika-Studiecentrum met een gerust hart in jouw handen achterlaat. Ik wens je veel succes.

Lieve Ineke, Lieve Guus en Eva, Lieve Jubi en Marleen: dank jullie wel, dikke kus en blijf denken “never a dull moment”.

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Zie E. van Gelder (2009), Herrie. Blanke oren, Afrikaanse toeter. *ZAM Africa Magazine*, 3: 53-55; en E. van Gelder (2010), Ruzie om lawaaitoeter laait flink op. *De Pers* 21-1-2010. Met dank aan Maaïke Westra die mij op laatstgenoemde artikel attendeerde.
Interessant is ook dat sommige voorstanders in hun pleidooi voor de *vuvuzela* al snel een typisch Afrikaanse authenticiteit veronderstelden en een relatie legden met allerlei culturele tradities waarin blaasinstrumenten gemaakt van dierenhoorns een rol spelen. Een Afrikaanse muziekdeskundige deed de *vuvuzela* echter af als een on-Afrikaans instrument.
- 2 Hoogleraar Culturele Antropologie en Sociologie van Afrika bezuiden de Sahara - met nadruk op de moderne periode - aan de Universiteit Leiden. P. Pels (2004), Het uitzonderen van 'Afrika'. Naar een antropologie van de moderne politieke verbeelding. Leiden: Universiteit Leiden
- 3 Association of African Universities (AAU)
- 4 Mijn leeropdracht luidt voluit "Ontwikkeling in Sub-Sahara Afrika". De leerstoel is gevestigd in het Instituut Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie van de Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Leiden.
- 5 F. Braudel (1949), *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris: A. Colin.
- 6 K. Appiah (1992), *In my Father's House. Africa in the Philosophy of Culture*. London: Methuen.
- 7 Dus inclusief de erkenning van de racistische wortels (Appiah 1992: pp. 38-41 en 289).
- 8 Om die reden onderhoudt de afdeling Bibliotheek, Documentatie en Informatie van het Afrika-Studiecentrum een interessante collectie Noord-Africana.
- 9 M. de Bok (2000), *Leer mij Afrika kennen. Vijftig jaar Afrika-Studiecentrum*. Leiden: ASC. (p. 11).
- 10 H. Melber (2009), The Relevance of African Studies. *Stichproben. Wiener Zeitschrift für kritische Afrikastudien*, 16 (9): 183-200. (pp. 183-185)

- 11 E. Said (2003), *Orientalism. 25th Anniversary Edition. With a New Preface by the Author*. New York: Vintage Books.
- 12 H. Melber, op. Cit. p. 372. ondermeer verwijzend naar A. Mbembe (1999), Getting Out of the Ghetto. *CODESRIA Bulletin* 3-4: 3.
- 13 Zie ook H. Melber (2005), Editorial. African Studies: why, what for and by whom? *Afrika Spectrum* 40 (3): 369-376.
- 14 Multidisciplinaire samenwerking vraagt van de betrokken onderzoekers een relativering van hun eigen disciplinaire methodologie en de nodige openheid en belangstelling voor de disciplinaire methodologieën van collega-onderzoekers. Multidisciplinair onderzoek streeft naar integratie van diverse methodologieën en kan soms gebaat zijn bij "fuzzy" vormen van conceptualisering en modelering. P. Chabal & J. Daloz, *Culture Troubles. Politics and the Interpretation of Meaning*. London: Hurst p. 323 zijn voorstanders van wat zij een eclectische benadering noemen. Hieronder verstaan zij niet het naast elkaar plaatsen van theorieën die min of meer verenigbaar zijn, maar een bewustwording van de beperkte validiteit van disciplinaire concepten en theorieën. Dat betekent ook dat voor een te bestuderen verschijnsel niet à priori één geschikte onderzoeksmethodiek bestaat.
Dit is overigens iets heel anders dan de "theoretical or conceptual potpourri" waarop Chabal (2005 op. cit. p. 473) Afrikastudies bekritiseert. Die wijst daar - en terecht - op het gevaar dat in de universitaire graduate-opleidingen Afrikastudies studenten instromen met nog onvoldoende methodologische training in hun eigen discipline. Zij maken vervolgens uit een doelstelling van interdisciplinariteit in vogelvlucht kennis met thema's en bijbehorende methodologieën uit andere disciplines, zonder dat hun oorspronkelijke disciplinaire methodologische training nog wordt verdiept. Dat leidt er volgens Chabal toe dat "'identity specialists' with little serious training debate points of political correctness".
- 15 In de kern is "bestaanswijze", zoals het in de Utrechtse School van de sociale geografie werd geconceptualiseerd, het historisch correcte Nederlandstalige equivalent van

- “livelihood”, zoals het vervolgens vanuit de geografie zijn weg vond naar de studie van ontwikkeling. “Met bestaansvorm, bestaanswijze of bestaanspatroon bedoelen wij dan ook het geheel van onderling samenhangende verschijnselen die een beeld geven van de wijze waarop een inkomen in geld of natura wordt verkregen uit een van de sectoren van economisch leven ....” J. Kleinpenning (1968), *Geografie van de landbouw*. Utrecht: Aula (p. 14). Zie voor een verdere discussie J. Kleinpenning (1978), *Profiel van de derde wereld. Een inleiding tot de geografie van onderontwikkeling*. Assen: van Gorcum (pp. 26-34). Een en ander laat onverlet de waardering voor en integratie van niet-materiële aspecten van bestaansverwerving in het hedendaagse livelihood debat.
- 16 S. Chen & M. Ravallion (2008), *The Developing World Is Poorer Than We Thought, But No Less Successful in the Fight against Poverty*. Policy Research Working Paper 4703. Washington: World Bank. (p. 27)
World Bank (2009), *Global Economic Prospects 2009*. Washington: World Bank. (pp. 47-48)
  - 17 J. Ghosh (2008), A Long View of Global GDP growth. *Macroscan*. New Delhi; Economic Research Foundation. Retrieved on 8 Feb. 2010 at http://www.macrosan.org/cur/jul08/cur260708GDP_Growth.htm
World Bank (2005), *Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform*. Washington: World Bank. (p. 277)
  - 18 L. de Haan & A. Zoomers (2005), Exploring the Frontier of Livelihood Research. *Development and Change* 36 (1): 27-47.
  - 19 De chronic poverty index is samengesteld uit vier indicatoren: “relatively low GDP per capita, and relatively high mortality, fertility and undernourishment”. Escaping Poverty Traps. Chronic Poverty Report 2008-09. Manchester: Chronic Poverty Research Center (p. 14).
  - 20 Op. cit. p. 15.
  - 21 De Human Development Index (HDI) wordt pas sinds 1990 opgesteld op basis van drie indicatoren die de “basic dimensions of human development: a long and healthy life, knowledge and a decent standard of living” representeren. De HDI heeft een minimale waarde van 0 en een maximale waarde van 1. De HDI voor geheel Sub-Sahara Afrika steeg van 0,464 in 1998 tot 0,514 in 2007. De HDI voor alle landen in de hele wereld samen steeg van 0,712 in 1998 tot 0,753 in 2007.
UNDP (2009), *Human Development Report 2009*. New York: United Nations Development Programme (p. 174).
UNDP (2000), *Human Development Report 2000*. New York: United Nations Development Programme (p. 160).
  - 22 R. Kanbur (2001), Economic Policy, Distribution and Poverty: The Nature of Disagreements. *World Development* 29 (6): 1083-1094.
  - 23 L. Christiaensen, L. Demery & S. Paternostro (2003), *Macro and Micro Perspectives of Growth and Poverty in Africa*. Washington: World Bank.
  - 24 R. Kanbur, op. cit. p. 1093. Met dank aan Marion Eekhout die mij hierop attent maakte.
  - 25 L. de Haan (2007), Studies in African Livelihoods: Current Issues and Future Prospects. P. Chabal, U. Engel and L. de Haan (eds), *African alternatives*. Africa-Europe Group for Interdisciplinary Studies AEGIS Series 2. Leiden/Boston: Brill Academic Publishers: pp. 9-72.
L. de Haan & A. Zoomers (2006) How to Research the Changing Outlines of African Livelihoods? *Africa Development / Afrique et développement* 31 (4): 121-150.
  - 26 P. Chabal (2005), Area Studies and Comparative Politics: Africa in Context. *Afrika Spectrum* 40 (3): 471-484. (pp. 473-474)
  - 27 Op. cit. p. 474
  - 28 J. McCormick, P. Rodney & C. Varcoe (2003), Reinterpretations Across Studies: An Approach to Meta-Analysis. *Qualitative Health Research* 2003 (13): 933-944.
  - 29 H. Boeije (2010), *Analysis in Qualitative Research*. London: Sage. (p. 154).
B. Thyer (2010), *The handbook of Social Work Research Methods*. London: Sage. (p. 654).

- 30 Zie bijvoorbeeld: R. Reveney (2005), *Environmental Change, Migration and Conflict: Theoretical Analysis and Empirical Explorations*. Paper International Workshop on Human Security and Climate Change, Asker Norway. Bloomington: School of Public and Environmental Affairs, Indiana University.
- A. Glasmeier & T. Farrigan (2005), Understanding Community Forestry: a Qualitative Meta-Study of the Concept, the Process, and its Potential for Poverty Alleviation in the United States Case. *The Geographical Journal* 171 (1): 56-69.
- 31 Dit zou in extremo het “Andere”, het “Exotische Afrika” zijn uit de toeristenfolder. Zie pagina 5 over oriëntalisme. Overigens, de andere extreem namelijk dat Afrika niets bijzonders is, rechtvaardigt ook niet het bestaan van een apart onderzoekscentrum.
- 32 Zie R. Bates, V. Mudimbe & J. O’Barr (1993), *Africa and the Disciplines. The Contributions of Research in Africa to the Social Sciences and Humanities*. Chicago: University of Chicago Press. Het was de uitdrukkelijke bedoeling van de samenstellers van dit boek om aan te tonen dat Afrika-studies bijdraagt aan de wetenschappelijke vooruitgang van afzonderlijke disciplines. Uiteraard kan het boek ook gelezen worden als een pleidooi voor een vaste plaats van Afrikastudies aan Amerikaanse universiteiten.
- 33 R. Kanbur, op. cit. p. 1090.
- 34 Zie L. de Haan & A. Zoomers (2005), op. cit. En terugkijkend op meer dan 10 jaar sustainable livelihood benadering stellen Clark en Carney vast dat machtsrelaties vaak onderbelicht bleven. J. Clark & D. Carney (2008), *Sustainable Livelihoods Approaches. What have we learnt? A review of DFID’s experience with Sustainable Livelihoods*. Swindon: Economic and Social Research Council.
- 35 Dit geldt in feite voor al het actor-georiënteerd onderzoek in Afrikastudies.
- 36 Zie G. Erdmann & U. Engel (2007), Neopatrimonialism Reconsidered: Critical Review and Elaboration of an Elusive Concept. *Commonwealth and Comparative Politics* 45 (1): 95-119 voor een helder overzicht van de discussie.
- 37 En zelfs in het uiterste geval het gevaar loopt om een falende staat te worden, dat wil zeggen een staat die het minimum aan veiligheid en bestaanszekerheid aan haar inwoners niet kan garanderen.
- 38 WRR (2010), *Minder pretentie, meer ambitie. Ontwikkelingshulp die verschil maakt*. Amsterdam: Amsterdam University Press (pp. 75-76).
- 39 Zie voor een bepalende bijdrage aan dit standpunt P. Chabal & J. Daloz (1999), *Africa works. Disorder as political instrument*. Oxford: James Currey.
- In de discussie over de AFRICA dummy, de residu factor die na global cross-country regressies resteert en de negatieve economische groei van landen in Afrika verklaart, neemt de neo-patrimoniale staat een belangrijke plaats in. Die zou redistributie en consumptieve uitgaven laten prevaleren boven investeringen. Zie P. Englebert (2000), Solving the Mystery of the AFRICA Dummy. *World Development* 28 (10): 1821-1835. Zie voor een kritiek op het veronderstelde chronische groeitekort in Afrika M. Jerven (2010), The Quest for the African Dummy: Explaining African Post-Colonial Economic Performance Revisited. *Journal of International Development*. Early view online 30 June 2009. Met dank aan André Leliveld die mij hierop attendeerde.
- 40 Het rapport spreekt van “kunnen leveren”. WRR op. cit. p. 83.
- 41 J. Di John (2010), The Concept, Causes and Consequences of Failed States: A critical review of the literature and agenda with specific reference to Sub-Saharan Africa. *European Journal of Development Research* 22 (1): 10-30.
- 42 R. Werbner (2002), *Reasonable Radicals and Citizenship in Botswana. The Public Anthropology of Kalanga Elites*. Bloomington: Indiana University Press. Werbner noemt Botswana een goed, maar ook uitzonderlijk, voorbeeld van een Afrikaanse staat met een sterke uitvoeringscapaciteit in een relatief open samenleving. Hij zet Botswana expliciet af tegen J. Bayart (1993), *The State in Africa: the*

Politics of the Belly. London: Longman die betoogt dat de post-koloniale staat in Afrika gekenmerkt wordt door co-optatie van elites en persoonlijke netwerken van politieke entrepreneurs, en ook tegen J. Bayart, S. Ellis & B. Hibou (1999), *The Criminalization of the State in Africa*. Oxford: James Currey die de verwevenheid van criminaliteit en staat aan de orde stellen.

- 43 Wat niet wil zeggen dat democratie op zichzelf niet een groot goed is of dat democratisering nooit een manier kan zijn om druk op de politiek-bestuurlijke elite uit te oefenen. K. Weghorst & S. Lindberg (2009), *The Role of Private and Collective Goods in Elections: Evidence from Ghana*. ODI Africa Power & Politics Working paper 5 laten zien dat in Ghana cliëntelisme en redistributie via patronage meer kosten dan ooit, maar dat tegelijkertijd in verkiezingen steeds meer kiezers politici afrekenen op hun prestaties met betrekking tot ontwikkeling. Met dank aan Martin van Vliet die mij dit paper deed herlezen.
- 44 Een specialisatie voor Nederlandse ontwikkelingssamenwerking die nadrukkelijk in het WRR-rapport wordt bepleit, zelfs met enige ruimte voor steun aan Pinkstergemeenten en Islamitische Broederschappen. WRR, op. cit. p. 271.
- 45 S. Ellis & I. van Kessel (2009), Introduction: African Social Movements or Social Movements in Africa? S. Ellis & I. van Kessel (eds), *Movers and Shakers. Social Movements in Africa*. Leiden: Brill (pp. 1-16).
- 46 J. Sachs & A. Warner (1999), The Big Push, Natural Resource Booms and Growth. *Journal of Development Economics* 59: 43-76.
- 47 J. Sachs & A. Warner, op. cit.
- 48 P. Collier & A. Hoeffler (2004), Greed and Grievance in Civil War. *Oxford Economic Papers* 56: 563-595.
- 49 I. Bannon & P. Collier (eds) (2003), *Natural Resources and Violent Conflict options and actions*. Washington: World Bank. Dit argument wordt wel “resource rent” genoemd. Hetzelfde soort argument, maar dan “aid rent” genoemd, wordt ook gebruikt om te verklaren hoe in de Koude Oorlog Afrikaanse regimes die in de ogen van de bevolking volslagen illegitiem waren dankzij ontwikkelingsgelden op de been konden blijven. Zie S. Marysse, A. Ansoms & D. Cassimon (2007), The Aid ‘Darlings’ and ‘Orphans’ of the Great Lakes Region in Africa. *European Journal of Development Research* 19 (3): 433-458.
- 50 R. Soares de Oliveira (2007), Business Success, Angola-style: Postcolonial Politics and the Rise and Rise of Sonangol. *Journal of Modern African Studies* 45 (4): 595-619.
- 51 M. Tang & D. Woods (2008), The Exogenous Effect of Geography on Economic Development: The Case of Sub-Saharan Africa. *African and Asian Studies* 7: 173-189. Zie eveneens D. Bloom & J. Sachs (1998), *Geography, Demography, and Economic Growth in Africa*. Harvard Institute for International Development, Harvard University.
- 52 Want dat waren vooral rijst- en tarwevariëteiten, die ook het meeste effect hebben in geïrrigeerde gebieden of in regenafhankelijk landbouw in laagland waar goede waterbeheersing mogelijk is.
- 53 International Center for Agriculture in the Dry Areas (ICARDA), International Center for Research in the Semi-Arid Tropics (ICRISAT) en International Institute for Tropical Agriculture (IITA) waren wel speciaal gericht op deze marginale gebieden, maar hun werk had tijd nodig volgens R. Evenson & D. Gollin (2003), Assessing the Impact of the Green Revolution, 1960 to 2000. *Science* 300 (5620): 758-762.
- 54 R. Evenson & D. Gollin, op. cit.

PROF.DR. LEO J. DE HAAN (DORDRECHT 1950)

- 1975   Doctoraaldiploma Sociale Geografie van
Ontwikkelingslanden Rijksuniversiteit Utrecht
- 1988   Promotie Universiteit van Amsterdam: Overheid
en Regionale Integratie van de Savanne in Togo
1885-1985
- 1999   Hoogleraar Ontwikkelingsstudies Katholieke
Universiteit Nijmegen en directeur Centre for
International Development Issues Nijmegen
- 2004   Hoogleraar Ontwikkeling in Sub-Sahara
Afrika Universiteit Leiden en directeur Afrika-
Studiecentrum

Universiteit Leiden